

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.20.616 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК:821.512.154:82-2 (575.2) (043.3)

ЭРАЛИЕВА ЫРЫС САГЫНБЕКОВНА

ЗАЙЫР МАМЫТБЕКОВДУН АДАБИЙ МУРАСЫ

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2021

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун Кыргыз адабияты бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи: Акматалиев Абдылдажан Амантурович,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КР УИАнын академиги, Ч.Айтматов атындагы
тил жана адабият институтунун директору

Расмий оппоненттер: Байгазиев Советбек Орозканович,
Кыргыз билим берүү академиясынын
профессору, филология илимдеринин
доктору

Жузупбекова Кундуз Нуркалыковна,
Ала-Тоо университетинин факультет аралык
Мамлекеттик предметтерди окутуу
кафедрасынын доценти,
филология илимдеринин кандидаты

Жетектөөчү мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик
университетинин кыргыз адабияты жана аны
окутуунун методикасы окутуунун
технологиялары кафедрасы. Дареги:
Кыргызская Республикасы, 720026, Бишкек
шаары, Тазабек Саманчин көчөсү, 10

Диссертация 2021-жылдын 19-январында саат 15.00дө филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдында түзүлгөн Д 10.20.616 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а) Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканасынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматовдун проспекти, 27) жана УАКтын электрондук порталынан <https://vc.vak.kg/b/ds--r3q-rf9-gyib> шилтемеси боюнча таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 17-декабрында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты**

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Зайыр Мамытбеков – кыргыз адабий сыны менен котормо теориясынын калыптанышына жана өнүгүшүнө зор салым кошкон көрүнүктүү, таланттуу өкүлдөрдүн бири. Анын адабий мурасы «Манас» эпосу жана акын А.Осмоновдун чыгармачылыгын изилдөөдөн, орус классиктеринин чыгармаларынын, индия жазуучусу Премчанддын аңгемелеринин, япон акындарынын ырларынын котормолорунан турат.

Кыргыз адабий сынынын калыптанышы менен өнүгүү тарыхы, жана айрым сынчылардын чыгармачылык эволюциясын изилдөө максаттуу түрдө XX кылымдын 60-80-жылдарынан башталган.

Ошол мезгилде кыргыз совет сынынын калыптанышына жана көрүнүктүү адабиятчы, сынчылардын ишмердүүлүгүнө арналган: К.Рысалиев «Кыргыз ыр түзүлүшү» (1965), С.Карымшаков «Качкынбай Артыкбаевдин илимий – сынчылык ишмердиги» (2002), Г.М.Жунушова «Кыргыз адабий сынынын өнүгүшүнө философиялык-эстетикалык анализ» (2004), Т.Токомбаева, К. Артыкбаев, Б.Исаков «Аалы Токомбаев – сынчы жана адабиятчы» (2009), М. Жаныбаева «Кенешбек Асаналиев – адабият теоретиги жана сынчысы» (2009), Г.Исмаилова «Тазабек Саманчин – адабиятчы жана сынчы» (2010), К. Байжигитов «Кыргыз адабий сынынын жаралыш жолдору» (2011), Г.К. Устабаева «К. Артыкбаевдин адабий сынчылык чеберчилиги» (2013), Б. Исмаилова «К. Бобуловдун адабий сынчылык жана илимий изилдөөчүлүк ишмердүүлүгү» (2016), М.Усупова «Калим Рахматуллин – «Манас» эпосун изилдөөчү (2018) сыяктуу бир катар изилдөөлөр пайда болгон.

Ошентип, ата мекендик илим кыргыз адабияты менен адабий сынынын тарыхын жана анын жеке инсандарын изилдөөгө жетиштүү көңүл бурган. Бирок Заир Мамытбековдун адабий сынчылык жана котормочулук ишмердүүлүгүн толугу менен ачып берген изилдөөлөр ушул мезгилге чейин болгон эмес. Анын адабий мурасына, кыргыз адабият таануу жана котормочулуктун өнүгүшүндөгү орду менен ролун аныктоого, “Манас” эпосун, А.Осмоновдун чыгармачылыгын изилдөөгө, ошондой эле анын кыргыз совет адабиятын чет тил маданиятынын которулган элементтери менен байытууга кошкон салымынын маанисине өзгөчө көңүл бурулган эмес. Бул жагдайлар Зайыр Мамытбековдун адабий мурасын биринчи жолу комплекстүү изилдеп, аны ар тараптан баалоо үчүн аталган иштин жазылыш зарылдыгын шарттады.

Диссертациялык изилдөө Зайыр Мамытбековдун адабий сын эмгектеринин, котормолорунун илимий маанисин жана көркөм баалуулугун аныктоого арналды. Биринчи жолу З.Мамытбековдун адабий мурасын ар тараптуу комплекстүү изилдөө колго алынып, аны адабиятчы катары маалымат берүүчү материалдары жалпыланат, системага келтирилет жана талданат. Жогоруда белгиленгендер З.Мамытбековдун адабий мурасын талдоонун илимий жаңылыгын жана актуалдуулугун аныктайт.

Зайыр Мамытбековдун адабий мурасын заманбап адабий көйгөйлөргө ылайык изилдөө ХХ кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз адабият таануу жана котормочулуктун өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү менен өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө мүмкүндүк берет.

Иштин илимий изилдөө программалар жана долбоорлор менен байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына ылайык келет.

Изилдөөнүн максаты. 3. Мамытбековдун адабий жана котормо мурастарынын мыйзам ченемдүүлүктөрү менен парадигмаларын аныктоо изилдөө ишибиздин негизги максаты катары эсептелет. Изилдөөнүн максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

- жарыяланган илимий булактар боюнча 3.Мамытбековдун адабий жана аналитикалык-сын эмгектерин аныктоо жана системага келтирүү;

- 3.Мамытбековдун адабий мурасына тексттик, лингвистикалык анализ жүргүзүү, илимий булактарды изилдөө;

- 3.Мамытбековдун котормолорунун түп нускаларына карата көркөм эквиваленттүүлүгүн жана окшоштугун изилдөө;

- 3.Мамытбековдун котормочу катары чыгармачылык эволюциясын изилдөө;

- 3.Мамытбековдун "Манас" эпосу боюнча изилдөөлөрүнүн көркөм-эстетикалык маанисине баа берүү;

- илимпоздун корутундуларына историзм принцибинин негизинде азыркы илимдин көз карашы менен (чыгармалардын жаралган убактысын жана ошол кездеги илимдин жалпы абалын эске алуу менен) баа берүү;

- 3.Мамытбековдун илимий изилдөөлөрүн актуалдаштыруу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Буга чейин адабий сынчынын илимий жана котормочулук ишмердүүлүгү боюнча маселелерди иштеп чыгууда пайдаланылбаган илимий булактардын кеңири чөйрөсүн колдонуп, Заир Мамытбековдун адабий мурастарын толук жана системалуу изилдөө илимий иштин жаңылыгы болуп саналат. Анын чыгармаларынын бардык басылмалары популярдуу мүнөзгө ээ. Биздин изилдөөбүз 3.Мамытбековдун адабият таануу жана котормо ишмердүүлүгүн сын көз караш менен талдоонун негизинде жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин негизги жоболорун жана корутундуларын кыргыз адабият таануу жана котормо таануунун тарыхы боюнча жалпы, атайын курстарды түзүүдө, жалпылоочу жана атайын иштерди, окуу китептерин, маалымдамаларды, ХХ кылымдын экинчи жарымындагы адабий сынга сереп жүргүзүү жана баалоо сайттарын даярдоодо колдонууга болот. Алынган натыйжалар адабий сындын эволюция тарыхы жана кыргыз көркөм котормосу боюнча илимий, билим берүүчү жана интернет басылмаларында колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле ХХ кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз адабият таануусунда өз ордун ээлеген

өкүлдөрдүн адабий сын жана котормочулук чыгармачылыгын изилдөөгө арналган макала, монография, жамааттык изилдөөлөрдү жазууда колдонулат.

Коргоого коюлган негизги жоболор:

- Зайыр Мамытбековдун адабий мурасы илимий-көркөм маанидеги чыгармалар менен берилген жана XX кылымдын экинчи жарымындагы адабий процесстин толук кандуу бөлүгү болуп саналат.

- 3.4. Мамытбековдун А.Осмоновдун көркөм котормолору боюнча адабий сын изилдөөлөрү өлкөдөгү котормо илиминин негизинин ажырагыс бөлүгү болуп калды;

- Илимий изилдөөлөрдүн жүрүшүндө аныкталгандай 3.4. Мамытбеков улуттук фольклор таануунун энчисине айланган эпикалык изилдөөлөр (манас таануу) боюнча илимий методикалык ыкмаларды иштеп чыккан;

- 3.4. Мамытбековдун А.Осмоновдун көркөм котормолору боюнча адабий сын изилдөөлөрүндөгү жеке котормочулук ишмердүүлүгү менен А.Осмоновдун котормочулук ишмердүүлүгүнүн ортосунда байланыш бар;

- 3.4. Мамытбековдун орус жана чыгыш классикалык адабиятынын кыргыз тилиндеги котормолору XX кылымдын экинчи жарымындагы котормонун эквиваленттүүлүк жана окшоштук принциптерин сактаган котормо процессинин жетишкендиктерин көрсөтүү.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Колдонулган факты-материалдарды илимий-теориялык талдоо, аларды жалпылоо, тыянактарды чыгаруу жана сунуштарды берүү изденүүчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертациянын илимий жыйынтыктары эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда жана филология факультеттеринин студенттери үчүн семинарларда баяндалган.

Эмгектин **илимий жана практикалык мааниси** Кыргызстан, Казакстан жана Россия Федерациясынын “Жарчыларында” жарыяланган илимий макалаларында чагылдырылган.

Иштин корутундуларынын жана натыйжаларынын ишенимдүүлүгү жана негиздүүлүгү изилдөөнүн объектисине, предметине, максаттарына шайкеш келген баштапкы методикалык позициялардын тактыгы менен камсыздалат. Изилдөөнүн ишенимдүүлүгү изденүүнүн бардык этаптарында иштеген изилдөөчүнүн жеке практикалык иш-аракеттеринин натыйжалары менен тастыкталат. Баардыгы көлөмү 8, 68 басма табактан турган 19 макала жарыяланган.

Иштин структурасы: диссертациялык иш киришүүдөн, төрт главадан, 14 параграфтан, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Көлөмү 218 б.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын **Киришүү** бөлүмүндө диссертациялык изилдөөнүн тандалып алынган темасынын актуалдуулугу негизделет, аны иштеп чыгуу даражасы мүнөздөлөт, изилдөөнүн максаты менен милдеттери аныкталып, объектиси менен предмети талданат, коргоого сунуш кылынган жоболор туюндурулуп берилет.

Диссертациянын **«З.Мамытбеков катышкан адабий процесстин тарыхнамеси»** аттуу биринчи бөлүмү эки параграфтан туруп, анда “Манас” эпосунун XI-XV кылымдардан XX кылымдын экинчи жарымына чейинки убакытта жазылып алынган нускаларынын тарыхы жана изилдөө эволюциясы, XX кылымдын 20-50-жылдарындагы кыргыз адабий сынынын, Осмонов таануу илиминин, котормо теориясы менен практикасынын калыптанышы жана өнүгүшү каралат. Ошондой эле XX кылымдын 50-80-жылдарындагы З.Ч.Мамытбеков активдүү катышкан адабий процесстин тарыхы каралат.

«Зайыр Мамытбеков - XX кылымдын экинчи жарымындагы адабий процесстин көрүнүктүү өкүлү» аттуу параграфта З.Мамытбековдун өмүр баяны менен изилдөөлөрү жөнүндө кыскача маалымдама камтылып, анын котормолору жана жалпысынан адабий сын ишмердүүлүгү жөнүндө адабиятчы-окумуштуу К.Х. Джидеева, С.Шимеев, К.Рысалиев, А.Обозканов, С.Жумагулов, С.Жигитов, А.Эркебаев, О.Ибраимовдордун сын-пикирлери маалымдалат. З.Мамытбековдун адабий эмгектери жана котормолору боюнча башка сын макалалар жана көлөмдүү изилдөөлөр жок.

«Манас таануу тарыхнамасы, адабий сын, осмонов таануу, котормо теориясы жана практикасы» аттуу параграфта изилдөөнүн предмети, объектиси жана методологиясы берилип, “Манас” эпосун иликтөөгө жана жайылтууга арналган изилдөөлөргө аналитикалык сереп жасалды. Манас таануу илиминин тарыхында В.В. Радлов, Ч.Ч. Валиханов, М.И. Богданова, С.М. Абрамзон, М.О. Ауэзов, А.Н. Бернштам, И.А.Батманов, В.М. Жирмунский, П.Н.Берков, Е. Мелетинский, П. Фалев, Артур Томас Хатто, Г. Франель, Лан Йин, Реми Дор, Камил Тойгар сыяктуу жана башка окумуштуулардын аттары белгилүү. «Манас» эпосун изилдөөгө К. Рахматуллин, С. Мусаев, И. Молдобаев, Р. Сарыпбеков, Э. Абдылдаев, Р.З. Кыдырбаева, А. Жайнакова, С. Бегалиев, А.Ш. Акмолдоева, Ж.К. Орозобекова, К. Абакиров, Т. Бакчиев, Г. Жамгырчиева, К. Калчакеев жана башка ата мекендик окумуштуулар чоң салымын кошушкан. Манас таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшүнө Зайыр Мамытбековдун да салымы зор. Ал «История исследования и сбора эпоса «Манас» до Октябрьской революции» (1966) [Мамытбеков, З. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. [Текст] / З.Мамытбеков, Э. Абдылдаев. Ф., 1966. – 246 б.] жана «Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас» (1993) [Мамытбеков, З.Ч. Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас» /Отв.редактор Э.Абдылдаев; АН Кыргызстана, Ин-т литературы и искусства [Текст] / З.Мамытбеков. - Бишкек: Илим, 1992. –188 с.] аттуу

монографиялардын автору. Ал изилдөөлөрүндө үч тарыхый булактын негизинде эпостун Октябрь революциясына чейин жазылып алынып жана изилденип тарыхын, композициясын, сюжети менен поэтикасынын түзүлүш принциптерин, идеялык жана эстетикалык мазмунун, ыр түзүмүнүн өзгөчөлүгүн караган.

Ошондой эле бул параграфта адабий сындын алгачкы сын макаласынан монографияга чейинки басып өткөн татаал жолу каралат. Ата мекендик адабий сындын калыптанышына жана өнүгүшүнө Т.Жолдошев, К.Рахматуллин, М.Догдуров, А.Мыктыбеков, Ж.Муратов, А.Идрисов, В.Жирмундский, М.Богданова, М.Ауэзов, Х.Карасаев, Т.Саманчин, Б.Керимжанова, Ж.Таштемиров, А.Салиев, Ш.Уметалиев, К.Асаналиев, К.Укаев, М.Борбугулов, К.Артыкбаев, А.Садыков, С.Байкожоев, Б.Маленов, З.Мамытбеков, К.Иманалиев, Ж.Толеев, К.Рысалиев, Р.Кыдырбаева, Т.Аскарров, С.Жигитов, К.Бобулов, А.Эркебаев, О.Ибраимов жана башка оумуштуулардын эмгектери чоң салым кошкон.

40-жылдары башталган алгачкы кыргыз совет адабий сыны өз алдынча маңыздуу болуп, фольклор кайра жарала баштаса, 50-жылдары кыргыз адабият таануусу бир топ профессионалдуу боло баштайт. Адабий сын жана адабият таануу экиге бөлүнүп, өз алдынча өнүгөт. Жазма адабият менен фольклордун өз ара карым - катнаш маселелери, улуттук адабияттардын өз ара байланышы жана таасири, адабият жанрларынын өнүгүшүнүн мыйзамченемдүү маселелери, элдик акындардын поэтикалык чыгармачылыгынын өзгөчөлүгүн изилдөө жана алардын улуттук адабияттагы ролу менен ордун аныктоо, адабий котормонун маселелери адабият таануунун предмети болуп калат. Ошондой эле жазуучулардын образдуу ой жүгүртүүлөрүнүн оригиналдуулугу жана жекечелиги, алардын чыгармачылыгындагы салттуулук жана жаңычылдык жалпыланып, адабият тарыхында белгилүү кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгынын орду жана мааниси аныктала баштайт. Кыргыз адабий сыны совет адабий сынынын бир бөлүгү болуп, совет адабияты басып өткөн этаптардан өтүп, коомдун өнүгүшү менен адабият жана сындын тыгыз байланышын көрсөткөн мүнөзгө ээ болот.

Андан соң А.Осмоновдун чыгармачылыгына арналган сын эмгектерге обзордук анализ берилген. Алыкул Осмоновдун поэтикалык, драмалык чыгармалары жана котормолору Р.Кыдырбаева, К.Жусупов, А.Садыков, К.Кырбашев, Ш.Уметалиев, К.Озмитель, М.Рудов, С.Жигитов, З.Мамытбеков, К.Артыкбаев, О.Ибраимовдордун илимий эмгектеринин объектиси болгон. Алардын илимий эмгектеринде акын жана котормочу А.Осмоновдун чыгармачылыгына идеялык, тематикалык жана адабий анализ берилип, жаңычылдыгы, чыгармалары менен котормолорунун тилинин байлыгы баса белгиленген.

Ушул эле параграфта 20-ж. жана 80-жылдардын аягындагы сын менен коштолгон котормолорду камтыган Кыргызстандын котормо адабиятынын жалпы картинасы берилген. Бул мезгилде орус адабиятынын чыгармалары активдүү которулуп, ошондой эле союздук республикалар менен чет тилдер

адабияты орус тили аркылуу которулган. Котормо айдыңында М.Элебаев, К.Тыныстанов, С.Карачев, К.Баялинов, К.Маликов, А.Умөталиев, А.Осмонов, М.Догдуров, У.Абдукаимов, Ж.Турусбеков, К.Жантөшев, Т.Байжиев, Х.Карасаев, К. Эсенкоджоев, С.Бектурсунов жана башка котормочулар эмгектенишкен. Алар которгон эмгектердин аркасы менен кыргыз окурмандары орус классиктери А.Пушкин, М.Лермонтов, Л.Толстой, Н.Чернышевский, Н.Гоголь, И.Крылов, М.Горький, М.Шолохов, К.Чуковский, К.Симонов, В.Катаев, В.Короленко, В.Шукшин, В.Астафьев жана башкалардын, СССР элдеринин адабиятынан Муса Жалил, Шота Руставели, Абай Кунанбаев, М.Ауэзов, Янко Купало, Павло Тычина, Э.Межелайтис, Турсун Парда ж.б. авторлордун которулган чыгармаларын окууга мүмкүндүк алышкан. Кыргыз котормо адабияты Р.Э.Распе («Барон Мюнхаузендин жоруктары»), Дж.Свифт («Гулливер дөөлөр өлкөсүндө»), Сынтимбрияну Мирча («Ангемелер жыйнагы»), Ж.Верн («Суу астында 80000 километр», «Капитан Гранттын балдары», Э.Войнич («Сайгак») жана башка чет өлкөлүк авторлордун трансформацияланган чыгармалары менен толукталды.

Котормочулук өнөрдүн гүлдөп өсүшү менен катар адабий котормонун маселелерин, адабий өз ара катнашты жана маданият аралык байланышты изилдеген Е.К. Озмитель, М.А. Рудов, Г.Н. Хлыпенко, К.Х. Джидеева, Ч.Т. Джолдошева, К. Абдыкеримов, Д. Кулбатыров сыяктуу изилдөөчүлөр пайда болду. Алардын илимий эмгектеринде кыргыз совет адабиятынын калыптанышы жана өнүгүшүндө зор роль ойногон адабий котормонун, маданий аралык катнаш маселелери, адабий катнаш жана алардын таасири чагылдырылган. Кыргыз котормо адабияты орус жана дүйнөлүк адабияттын маданий элементтери менен байытылган.

«Манас» эпосу 3.Мамытбековдун салыштырма аналитикалык изилдөөсүндө» аталыштагы экинчи главада «Октябрь революциясына чейинки «Манас» эпосун жыйноо жана изилдөө тарыхы» [Мамытбеков, З. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. [Текст] / З.Мамытбеков, Э. Абдылдаев. Ф.,1966. – 246 б.] жана «Манас» эпосунда кыргыздардын жашоосу менен күрөшүнүн чагылдырылышы» [Мамытбеков, З.Ч. Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас» /Отв.редактор Э.Абдылдаев; АН Кыргызстана, Ин-т литературы и искусства [Текст] / З.Мамытбеков. - Бишкек: Илим, 1992. –188 с.] илимий эмгектери анализге алынган.

«Октябрь революциясына чейинки «Манас» эпосун жыйноо жана изилдөө тарыхы» үч бөлүктөн турат. Биринчи бөлүк «Маджму-ат-таварих», экинчиси «Ч.Ч. Валихановдун “Манастан” жазып алган эпизоду», үчүнчүсү «В.В. Радлов жазып алган “Манастын” варианты» деп аталат. Зайыр Мамытбеков өзүнүн изилдөөсүндө Сайф-ад-дин ибн дамулла шах Аббас Ахсиканти, Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радловдун «Манас» кыргыз баатырдык эпосун изилдөөгө жана жайылтууга сиңирген эмгеги жана баалуулугун

белгилеп, эпостун революцияга чейинки биринчи жазмасы менен изилдөөлөрүнө анализ жүргүзгөн.

Зайыр Мамытбеков «Маджму - ат - таварих» китебиндеги «Манас» эпосунун окуяларын С.Каралаев жана С.Орозбаковдун варианттары менен салыштырып, сүрөттөлгөн окуялардын жана географиялык аталыштардын реалдуулугун баса белгилейт.

З.Мамытбековдун «Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноо жана изилдөө тарыхы» монографиясынын II бөлүгү Ч. Валихановдун кыргыздар жана «Манас» эпос жөнүндөгү илимий эмгектерине арналган. Бул эмгек «Ч.Ч.Валиханов жазып алган «Манас» эпизоду» деп аталат. З.Мамытбеков Ч.Валихановдун кыргыз жергесине келип кеткен үч жолку саякатынын илимий жана этнографиялык жыйынтыгы болгон «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Записки о кыргызах», «Очерки Джунгарии» аттуу эмгектерин изилдеп, «Манас» эпосун Ч.Валиханов биринчи жазып алганын жана илимий коомчулукту кыргыз фольклорунун шедеври менен тааныштыргандыгын баса белгилеген.

Зайыр Мамытбеков Чокан Валиханов жазып алган эпизод менен азыркы варианттарды салыштырып, окуяларды сүрөттөөдө дал келбестиктерди таап, Манастын образына баа берүүдө казак окумуштуусу жана этнографы менен макул эместигин билдирген. Ошого карабастан ал Ч.Валихановдун эмгектерине оң баа берип, эпостун элдик вариантынын алгачкы жазма үлгүсүн биринчи түзгөндүгүн белгилеген.

З.Мамытбеков «Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноо жана изилдөө тарыхы» монографиясынын үчүнчү бөлүгүндө В.В.Радлов жазып алган «Манас» эпосунун вариантын улуу манасчылар С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттары менен салыштырып анализ жүргүзгөн. Зайыр Мамытбековдун пикири боюнча В.В.Радлов жазып алган «Манастын» варианты фрагменттик мүнөзгө ээ, себеби текстин авторлору үч түрдүү манас айтуучулар (аттары В.Радлов тарабынан маалымдалбайт), алар айткан эпизоддордо окуялар карама-каршы сүрөттөлгөн, айрым жерлерде баш аламандык кайталанат же толук бүткөн эмес.

Сынчы В.Радловдун варианты Манас жөнүндө кыскача үзүндүлөрдөн турган эпизод экенин жана мазмуну менен көркөмдүгү жагынан С.Орозбаков, С.Каралаевдердин варианттарынан төмөн турганын баса белгилейт. З.Мамытбеков анын себебин тексттердин ар кайсы мезгилде, ар кандай үч манасчыдан жазылып алынганы жана алардын деңгээли жогоруда аталган манасчылардан төмөндүгү менен байланыштырат. Жогорку көркөмдүүлүккө жетишүүгө окумуштуу Радловдун кыргыз тилин билбегени кедергисин тийгизген. Тексттерди жазып жаткан учурда В.Радлов манас айтуучулардан бир нече ирээт кайталап сураганга туура келген. Ошол себептен В.Радлов жазып алган варианта «Манас» эпосунун кийинки варианттарындагы көптөгөн окуялар менен сүрөттөөлөр камтылбай калган.

В.Радлов Семетей, Сейтек жөнүндөгү эпизоддордон үзүндүлөрдү «Семетей» деген аталышта жазып алган. З.Мамытбековдун баалоосу боюнча

эпостун негизги сюжети кыскача берилген, окуялар реалдуу жашоого жакындашып эң жөнөкөй сүрөттөлгөн, каармандардын образдарында гипербализациялоо, жомоктук-мифтик элементтер жокко эсе. Сынчы З.Мамытбеков В.В.Радловдун версиясындагы окуяларды Кара ырчы, Саякбай, Сагымбайдын варианттары менен салыштырып, каармандарды, окуяларды сүрөттөөдө айырмачылыктар менен сюжеттик жакындыктары ачып берген. Ал В.Радловдун эмгегине берилген башка изилдөөчүлөрдүн он пикирлерин талашпайт, жокко чыгарбайт, өзүнүн салыштырма анализи менен толуктап өнүктүрөт. З.Мамытбеков өзүнүн изилдөөсү менен тарых, этнография, фольклордун призмасы аркылуу окумуштуу В.В.Радловдун «Манас» эпосун изилдөө, жайылтуудагы жазып алган вариантынын маанилүү жана баа жеткис экенин көрсөткөн.

Зайыр Мамытбеков «Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас» монографиясында эпосто чагылдырылган доордун мүнөзүн, анын идеялык-эстетикалык мазмунун, эпостун поэтикасын, сюжетти, композицияны уюштуруу принцибин, баяндоонун формасын, стилдин жана ырдын өзгөчөлүгүн изилдеп, эпостун маданий, тарыхый жана таанып билүүчүлүк баалуулугун ачкан.

З.Мамытбеков кыргыздардын өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүү деңгээлин, атап айтканда, металл өндүрүү жана андан курал-жарак, жабдык жана тиричилик буюмдарды жасоону кеңири сүрөттөйт. Археолог С.В. Киселевдин изилдөөлөрүнө жана Сагымбайдын вариантына таянып, З.Мамытбеков «Манаса» эпосунун негизги өзөгүнүн жаралыш мезгилин аныктоого аракет кылат.

«Манас» эпосунда көркөм сүрөттөлгөн байыркы кыргыздардын аскердик жашоо образы, аскердик уюшкандык, согуш жүргүзүү ыкмалары жана куралдуу түзүмү анда чагылдырылган социалдык-экономикалык түзүлүштүн, аскердик демократия доорунун өзгөчөлүгү жана алгачкы феодализмдин мүнөзү менен алдын ала аныкталган. Эпостун материалына таянып, З.Мамытбеков кыргыз жоокеринин аскердик кийимин, куралын сүрөттөп берет. Тексти талдоонун негизинде автор бир топ негизги идеялардын жыйындысы болгон эпостун терең идеялык мазмунун көрсөткөн. Эпостун негизги идеясы чачыранды кыргыз урууларын бирдиктүү бир кыргыз элине бириктирүү, жалпы душманга каршы уруулардын жана элдердин биримдигин түзүү, патриотизм менен гумандуулукту көрсөтүү, элдердин достук жана боордоштук идеясын аныктоо, чыгармачылык эмгекти даңазалоо болуп эсептелет. Сынчы эпостун баатырдык мүнөзүнө маанилүү орун берет. Трагедиялуу образ «Манас» эпосунун мүнөздүү өзгөчөлүгүнүн бири. Эпосто адам турмушунун карама-каршылыктары чагылдырылган, алар зор коомдук-социалдык мазмунга толтурулган.

«Манас» эпосунун поэтикасынын анализинде З.Мамытбеков сюжетти, композицияны жана баяндоо формасын уюштуруунун принциптерин, образдарды жаратуунун эпикалык ыкмаларын, стилдин жана ыр сабынын өзгөчөлүгүн караган.

Эпостун сюжети негизги каармандын өмүр баянынын негизинде ачылып, салттуу жана туруктуу мүнөзгө ээ. «Манас» эпосунда образдарды жаратуу ыкмаларынын ичинен сүрөттөө компоненти – портретке, терс каармандарды карикатуралык-гротескттик сүрөттөөгө, көркөмдүк кичирейтүү – литотага өзгөчө көңүл бурган. Сынчы З.Мамытбеков эпостун поэтикасын талдоодо текстте көп кездешкен метафора, салыштыруу, антитеза жана эпитеттин ролун белгиленген. «Манаса» эпосунун ыр саптары кыргыз элдик поэзиясына мүнөздүү жети-сегиз муундан турат. Кыргыз эпикалык ырдын тирадалык (строфалык) түзүлүшү эпостун тилинин ага тийиштүү белги жана өзгөчөлүктөрү менен өзгөчө системаны түзүп, анын тамырынын байыркы экендигин далилдейт.

Эпосто баяндалган байыркы кыргыздардын дүйнө таанымы аларды курчап турган чөйрөнү кабылдоосунун күзгүсү экени сынчынын талдоосунда көрүнүп турат. Ошондой эле монографияда байыркы кыргыздардын чарбачылыгынын мал багуу, жер айдоо, мергенчилик кылуу, соода жүргүзүү сыяктуу түрлөрү да каралган. Андан тышкары изилдөөдө байыркы кыргыздардын турак-жайы, транспорттук каражаттары, медицинасы, астрономиясы, кийим-кечеси, тамак-ашы жөнүндө маалыматтар берилген.

Эпосто чагылдырылган доордун өзгөчөлүктөрүн башка изилдөөчүлөр да карап чыгышкан. С.Мусаев өзүнүн талдоосунун негизинде «Манастын» сюжетинде чагылдырылган доор «тапсыз уруулук түзүлүштүн эң жогорку баскычын, тактап айтканда, аскердик демократиянын доорун мүнөздөйт» деп жазат [Мусаев, С. Эпос «Манас». [Текст] / С. Мусаев. Фрунзе «Илим», 1979. - 205 с.]. С.Бегалиев «Манас» эпосунун поэтикасы жөнүндө» эмгегинде эпостун жаралуу мезгили «уруулук түзүлүштүн ыдыралуу процесси башталса да алгачкы общиналык түзүлүштүн акыркы мезгилине тиешелүү» деп аныктайт [Бегалиев, С. О поэтике эпоса «Манас». [Текст] / С.Бегалиев. Фрунзе, Илим, 1968. – 54с.]. З.Мамытбеков доордун өзгөчөлүктөрүн ачууга тереңирээк мамиле жасады. Ал бул доордун өндүргүч күчтөрүн жана аскердик демократияны гана эмес, ошондой эле патриархалдык кыргыз үй-бүлөсүнүн каада-салтын жана жазылбаган мыйзамдарын - миноратты, сороратты, левиратты, калыңды да сүрөттөгөн. Доордун аныктамасы жана эпостун контекстинин негизинде келтирилген аргументтер шек жана талаш-тартыштарды жаратпайт. «Манас» эпосунда чагылдырылган доорду байыркы коомдук формациянын – аскердик демократиянын доору катары аныктоо (жообайларды бөлүштүрүүдө отряд мүчөлөрүнүн тең укуктуулугу, аскер башчыларын шайлоо ж.б.) же уруулук коомдун акыркы этабы катары, З.Мамытбеков кыргыздардын тарыхынын бардык негизги белгилерине түшүндүрмөлүү мүнөздөмө берет.

Бирок З.Мамытбековдун илимий көз карашында совет доорунда адабият менен искусстводо өкүм сүргөн боштондук кыймылына жана революциялык тенденцияларга өзгөчө көңүл бурган марксизм-ленинизм идеологиясынын таасири орун алганын белгилей кетүүгө болот.

Марксистик идеологияда фольклорго жана революцияга чейинки доорго таандык нерсенин баары “идеологиялык ката” катары эсептелген. Советтер Союзундагы катаал идеологиялык күрөштүн толкунунда «Манас» эпосун изилдеп илимий баа берүү драмалуу жана татаал болгон. Эпосту изилдеп, аны которуп, басып чыгарып, экрандаштырууну колдогон К. Тыныстанов, Т.Айтматов, Т. Саманчин, Т. Байджиев, З. Бектенов, Дж. Шукуров, Е.Поливанов жана башка окумуштуу филологдор жана адабиятчылар репрессиянын курмандыгы болушкан. Кыргызстандын КП БК бюросу 1952-жылы июнда «Манас» эпосу тууралуу маселени карап чыгып, анын мазмуну феодалдык идеология менен каныкканын белгилеген. «Манастан» элге «чоочун жана жат» болгон «панисламисттик жана пантүркисттик идеяларды» табышкан. «Чон казатты» басып чыгарууга тыюу салынган. «Чон казатта» кыргыздардын Кытайга жасаган жортуулу баяндалган, ошол себептен совет-кытай достугуна жик салат деген саясий идеологиялык спекуляция жүргөн. Зайыр Мамытбеков совет доорундагы окумуштууларынын өкүлү катары саясий идеологиянын чон таасиринде да болгондугу, ошондуктан өзүнүн илимий эмгектеринде кыргыздар менен калмактардын ортосундагы өз ара достук, коңшулук карым-катнашты моюнга ала албагандыгы, эпосту айтуучулар бай-манаптардын таасири астында болуп сюжетке аларга жагыныш үчүн өзгөртүүлөрдү киргизишкени табигый көрүнүш.

Ошентсе да, Зайыр Мамытбеков эпостун поэтикасына, идеялык-эстетикалык мазмунуна жана байыркы кыргыздардын үй-бүлө институтуна кеңири мүнөздөмө берген. Аскердик демократия доорундагы кыргыздардын аскердик уюмуна жана куралдуу түзүмүнө кеңири сүрөттөмө берген. Эпостун текстин талдап чыгып, кыргыздардын кийим-кечеси, тамак-ашы, элдик музыкасы жана музыкалык аспаптары, тиричилик буюмдары, аскердик курал-жарактарынан турган этнографиялык жана тарыхый колейдоскоп түзгөн. Адабиятчы Манас ойдон чыгарылган элдик баатырдын адабий образы эместигин четке кагып, өмүрүн элдин көз карандысыздыгына жана эркиндигине арнаган реалдуу тарыхый инсан экендигин далилдеген. Заир Мамытбеков эпостун поэтикалык саптарында чагылдырылган доордогу кыргыз элинин дүйнө таанымынын, күнүмдүк жашоосунун ар кыл жактарын өзүнө камтыган көркөм чыгарма катары тарыхый-таанымдык баалуулугу жөнүндө маанилүү жана салмактуу оюн айткан.

«З.Мамытбековдун изилдөөсүндөгү А.Осмоновдун поэтикалык чыгармачылыгы жана котормочулук ишмердиги» деп аталган үчүнчү главада «Пламенный поэт» (Жалындуу акын) монографиясы талданган. Бул монографияда сынчы А.Осмоновдун алгачкы, согуш убагындагы, согуштан кийинки чыгармачылыгын, ошондой эле философиялык поэзиясын, кыргыз фольклорунун негизинде жазылган чыгармаларын жана котормолорун изилдеп анализ берген. А.Осмоновдун поэзиясы анын курчап турган табиятты кабыл алуусун, карапайым элдин үмүт, ой-тилегин эле эмес, ошол доордун тарыхый жана социалдык сүртүмдөрүн чагылдырат. Акындын поэтикалык саптарынан айылдын эмгекчилери,

жоокерлер, жумушчулар, интеллигенция жана жаштар татыктуу орун табышкан. Сынчынын анализи боюнча А.Осмоновдун поэзиясында романтика да, реализм да бар. Заир Мамытбеков акынды сөздүн күчү жана рифма аркылуу эркиндик, ак эмгек жана сүйүү үчүн күрөшкөндөрдүн жаркын образдарын жарата алган таланттуу сүрөтчү менен салыштырган.

Осмоновдун каармандары физикалык жана психикалык оор сыноолорду башынан өткөрүшөт, бирок алар сынган эмес, баш ийишкен эмес. Алар андан ары күрөшүш үчүн күч топтоп, бакытка жол табышат. 3. Мамытбеков акын А.Осмоновдун поэтикалык каармандарынын патриотизмин жана оптимизмин жогору баалаган. Анткени акын өзү туулган жеринин чыныгы патриоту, ошон үчүн анын каармандары эртеңки күнгө ишеним менен карашат. А.Осмоновдун согуш темасына арналган чыгармаларынын анализинде 3. Мамытбеков акындын согуш майданына барууга физикалык мүмкүнчүлүгү болбосо да, немецтик-фашисттик баскынчыларды жеңиш үчүн курч калем жана көркөм сөзү менен күрөшкөн деп көрсөткөн.

Осмоновдун поэзиясында жаратман ак эмгек темасы өзгөчө орун ээлейт. «Чөп чабык», «Менин жездем», «Молдокул», «Кетменим», «Почтальон» жана башка ырлары эмгек адамдарын даназалайт. Акын көп кырдуу адам мүнөздөрүн ачып көрсөтүүдө өзүн-өзү ачып берүү ыкмасын пайдаланат. 3. Мамытбеков акын жөнөкөй жумушчунун жан дүйнөсүндөгү жупуну, жашыруун сулуулук эмгектен көрүнө турганын белгилейт.

Сынчы 3. Мамытбеков Алыкул Осмоновдун поэзиясында Ата мекен, социалисттик патриотизм темасынын өзгөчө ордун көрсөтөт. Сынчы А.Осмоновдун “Менин Ата Мекеним” поэмасын талдоодо туулган жерге болгон сүйүү күчкө, рухка кубат берип, чеп болорун жазат жана поэмадан акын мекенге болгон таза сүйүүсүн мойнуна алып строфаны мисалга келтирет. Акын үчүн Ата Мекендин образы энеси менен байланыштуу, ал анын келечеги үчүн кубанычты жана сыймыктанууну сезет.

3. Мамытбеков согуштан кийинки жылдардагы акындын ырларын кылдат иликтеп, А.Осмоновдун каралып жаткан мезгилдеги чыгармачылыгына жана чыгармаларынын идеялык мазмунуна жогорку бааны берген. 3. Мамытбеков акындын “Ысык-Көл” ырында көлдүн ачылбай жаткан пейзажын, лирикалык каармандын ойлорун кеңири ачып берген. Ошондой эле ырга эмоционалдык мүнөздөмө берилет да, акырында динамика жан дүйнө тынчтыгынын башталышы менен алмаштырылат.

3. Мамытбеков акындын чыгармачылыгынын өзгөчө жемиштүү мезгили болгон Ысык-Көл мезгилин баса белгилейт. Бул жерде, көлдүн жээгинде, көлдүн өзү жөнүндө ырлардан тышкары, “Өлүп тирилген”, “Жеңишбек”, “Эшимкандын тереги”, “Үч аяк”, “Жүз жыйырма жылдык алма дарагы жана 100 жаштагы Шавкет Гирей” поэмалары, “Саанчы”, “Сугатчы”, “Кызылчаны казган”, “Мен жөнүндө эскерүү”, “Сен өлгөн жоксуң” жана башка көптөгөн ырлар жазылган. Сынчы Зайыр Мамытбеков А.Осмоновдун философиялык лирикасын акындын башка поэтикалык чыгармаларынан өзүнчө алып караган.

А.Осмоновдун чыгармачылыгы башка сынчылардын жана адабият таануучулардын изилдөө объектисине айланган. С.Жигитов "Көркөм сөз маселелери" китебинде поэтикалык образдарды ачуудагы кемчиликтерди жана новатордук мамилелерди белгиледи [Жигитов Салижан. Көркөм сөз маселелери. Адабий сын макалалар жыйнагы. [Текст] / С. Жигитов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 256 бет.], ал эми «Акындын эки өмүрү» китебинде 30-40-жылдары Алыкул Осмоновду бир жактуу мактап, идеалдуу акындын деңгээлине көтөрүлгөн деген бүтүм чыгарган [Жигитов Салижан. Акындын эки өмүрү: (Алыкул Осмоновдун таржымалы жана чыгармачылыгы). – Б.: Кыргызстан, 1998. – 180 б.]. Ш.Үмөталиев «Алыкул Осмонов» китебинде акын окуяларды сүрөттөөдө конкреттүү фактыларга жакын экенин, дидактикалык поэзиянын туташуусунан арылганын баса белгилейт [Үмөталиев, Ш. Алыкул Осмонов (өмүрү жана чыгармачылыгы) Ф.: Кыргызстан мамлекеттик басмасы, 1958. – 184 б.]. А.Садыковдун айтымында, акын А.Осмонов поэзиядагы салт менен жаңычылдыкты чебер айкалыштыра алган [Садыков, А. Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук. [Текст] / А.Садыков. Фрунзе. 1962. – 128 б.]. А.Осмоновдун чыгармачылыгы Р.Кыдырбаеванын, К.Артыкбаевдин, К.Асаналиевдин, О.Ибраимовдун жана башкалардын сынында да оң баасын алган. Заир Мамытбековдун Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгына сын көз карашы жогорудагы бааларга карама-каршы келбейт, жаңычылдыкты жана жандуу поэтикалык образдарды жаратуу жөндөмүн даңазалаган позитивдүү сын-пикирлер менен толукталат. Сынчы А.Осмоновдун образдарды ачууда романтика менен чындыкты айкалыштыра билгендигин, ар кыл кесиптин өкүлдөрүнүн чыгармачылыгын даңазалай билгендигин жана философиялык ырларынын тереңдигин белгиледи. З.Мамытбеков үчүн Алыкул, жашоону сүйгөн жалындуу акын, “ ал өмүрдүн бактысын билген, ага элине кызмат кылуу бакыт” » [Мамытбеков, З. Пламенный поэт: О творчестве Алыкула Осмонова –[Текст] / З.Мамытбеков. Ф.: Кыргызстан, 1971. – 108 с.]. Ал өз талдоосун Алыкулдун таланттуу жана кооз поэзиясынын суктануучуларынын боорукер жүрөгүндө түбөлүк эсинде калган деген бийик сөздөр менен аяктайт. А.Осмоновдун поэтикалык мурасын бүтүндөй талдоо анын инсандык улуулугуна, мурасына көңүл бурган сынчы З.Мамытбековдун терең таануусу жана сыймыктануусу менен сугарылган.

«А.Осмоновдун котормолоруна З.Мамытбековдун сын пикири» аттуу параграфта акын А.Осмонов которгон И.Крыловдун тамсилдеринин, М.Лермонтовдун ырлары жана Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын талданган.

И.Крыловдун тамсилдеринин которулган жыйнагына 21 тамсил кирген. Алар, З.Мамытбековдун пикири боюнча, котормочу тарабынан калктын калың катмарына жеткиликтүүлүгүн эске алып коомдогу терс көрүнүштөр менен күрөшүү үчүн тандалып алынган. З.Мамытбеков тамсилдердин котормолорун тематикасы боюнча бөлүштүрүп мындай деп жазган: «Улуу орус тамсилчисинин чыгармаларынан ач көздүктү («Карышкыр менен турна»), эки жүздүүлүк жана кем акылдыкты («Карга менен түлкү»), текебердикти («Пил

менен Моська», «Бака менен өгүз»), жалкоолукту («Ийнелик менен кумурска»), мактанчаактыкты («Күкүк менен короз») жана адамдардын башка да жаман адаттарын ашкерелеп мыскылдаган тамсилдерди тандап алган».

Ошондой эле И.Крыловдун которулган тамсилдеринин ичинен «Карышкыр менен Козу», «Жаян, Ак куу, Чаян», «Маймыл менен Күзгү», «Чыйырчык», «Түлкү менен Жүзүм», «Пил менен Моська» жана башкаларын жакшы ийгиликтүү деп бөлүп көрсөткөн. Поэтикалык чыгармаларды, өзгөчө тамсилдерди которуу бир топ кыйынчылыктар менен коштолот, антсе да, Алыкул Осмоновго тамсилдерди ийгиликтүү которууга мүмкүн болду, ошон үчүн окурмандар тарабынан кыргыз акынын жана котормочусунун өзүнүн чыгармаларындай кабыл алынган. Окурмандарды улуу орус тамсилчиси И. А. Крыловдун чыгармачылыгы менен таанышууга мүмкүндүк берген А.Осмоновдун котормочулук эмгегине сынчы жогорку баа берген.

Улуу Ата мекендик согуштан кийин Алыкул Осмонов ыр менен жазылган А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин» поэмасын которгон. Сынчы З.Мамытбеков «Евгений Онегиндин» котормосу " кыргыз совет адабиятынын андан ары өнүгүшү үчүн адабияттын татаал жанры - поэтикалык романды өздөштүрүлүшү өзгөчө мааниге ээ экендигин аныктаган" [Мамытбеков, З. «Евгений Онегин» на киргизском языке» // Русский язык в киргизской школе, №2, 1963. – 33-36 с]. Адабий сынчы тексттин тактыгын, котормонун түп нускага дал келишин, ырааттуу интонацияны жана түп нускада сакталган тынымдарга көңүл бурган. Сынчы Татьянанын бала багуучу менен маегин, Онегиндин Татьянага жазган каты жөнүндөгү котормону эске салып, алар түзүлүшү боюнча башкалардан айырмаланып жети жана сегиз муундуу кайчылаш рифма менен которулгандыгын белгилеген.

Андан ары М.Лермонтовдун «Узник» (Туткун), «Прощай, немытая Россия...» (Кош бол, жуулбаган Россия..) ырлары, «Беглец» (Качкын) поэмасынын котормолору талданган. Лермонтовдун чыгармаларынын котормолоруна сынчы З.Мамытбеков жогорку баа берген, себеби поэтикалык чыгарманы бир тилден экинчи тилге, анан калса тектеш эмес тилге которуу көп кыйынчылыктарды, изденүүнү жана чыгармачылык эрдикти талап кыларын ачып берген.

Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатырын» Н.Заболоцкийдин орусча котормосунан А.Осмонов кыргызча которгон. Орусча жана кыргызча котормолорун салыштырып талдап, сынчы пейзаждык сүрөттөөлөрдүн так жана көркөмдүү чыкканын, окурмандарды поэманын каармандары жүргөн жерлерге алып барарын белгилейт. Бирде биздин кыргыз тоолорун элестеткен бийик тоолор, бирде кербендерди тосуп алган калкы көп шаарлар сүрөттөлгөн. Чыгармадагы пейзаж каармандарды аңчылыкта, согуш талаасында, оттун айланасында эс алып жүргөндөй коштойт.

А.Осмоновдун котормочулук чеберчилиги каармандардын образын кайрадан жаратууда байкалат. Кыргызга түшүнүктүү сөздөр менен кайраттуулукту, берилгендикти, сезимталдыкты көрсөтүүгө жетише алган. З.Мамытбеков котормону талдоодо саптык мисалдарды, аргументтерди

келтирбей, Осмоновдун котормосун «мыкты», «ийгиликтүү», «күчтүү» деген сөздөрдү колдонуп, эң жогорку баа берет.

А.Осмоновдун котормосунун кыргыз окурмандарынын арасында популярдуу болушу, бир жагынан, идеялык мазмунунун орус тилиндеги вариантына жакындыгы, экинчи жагынан, акын өзүнүн поэтикалык талантынын аркасынан жеткени менен түшүндүрүлөт. З.Мамытбеков «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасынын эркин котормосун жогору баалаган, анда Шота Руставелинин поэмадагы мазмунунун тереңдиги жана стилинин жөнөкөйлүгү берилген.

Алыкул Осмоновдун поэзиясын жана котормочулук ишмердигин изилдөө учурунда сынчы Заир Мамытбеков бир топ аналитикалык иштерди жүргүзгөн. А.Осмоновдун поэтикалык мурасы этабы менен, тактап айтканда, чыгармачыл - тематикалык мезгилдерге бөлүнүп каралган.

Талдоонун негизинде Зайыр Мамытбеков А.Осмоновдун котормолору түп нуска тексттердин маанисин жана автордун позициясын тексттик жактан так берет деген жыйынтыкка келип, аны менен акындын котормочулук талантын баса белгилеген. А.Осмонов поэзияны жогорку сапаттагы деңгээлге көтөргөн акын - новатор катары каралган, анын чыгармачылыгынын бүт талдоосу анын акын жана инсан катары улуулугун терең таануу менен сугарылган.

«З. Мамытбековдун орус жана чыгыш классиктеринин котормолору: эквиваленттүүлүк жана шайкештик» аттуу төртүнчү бөлүмдө Заир Мамытбековдун котормолору жана анын котормолоруна замандаштарынын сын-пикирлери каралып, талданган.

«З. Мамытбековдун котормосундагы орус классиктеринин поэтикалык чыгармалары» параграфында П.П.Ершовдун «Дулдул» жомогунун котормосуна, Н. Некрасовдун "Шевченконун өлүмүнө», «Темир жол», «Жашоо майрамы - Жаштык жылдар ...», «Эне» ырларына жана «Саша» поэмасына анализ берилген. П. Ершовдун «Конек-горбунок» аттуу поэтикалык жомогу кыргызчага «Дулдул» деген аталышта которулган. Салыштырма талдоодо так котормолор жана лексикалык жактан дал келбестиктер аныкталды. Мисалы, «лубок» (ачык кооз боёлган сүрөт) Мамытбеков тарабынан «оюнчук» (игрушка), Ершовдо «малахай» деген сөз куру жок узун кенен кийим маанисинде берилген, Мамытбековдо Иван «малахай» эмес, «тебетей» кийет, ошондой эле «Уши загреби берет» (уши в горсть берет) – деген сап котормодо «Жалдан бекем кармады» (крепко взял за гриву) деп берилген, «палаты» (дворцы, богатые дома) сөзү «чоң үй» (большой дом) болуп берилген. «Красный» деген сөз байыркы орус тилинде «кооз, сулуу» деген мааниде, демек, Ершовдо Ивандын көйнөгү, баш кийими жана өтүгү кооз. Мамытбеков котормосунда кыргыздын улуттук кийминин «тебетей» (мужской головной убор) жана «суусар ичик» (шуба из выделенной шкуры куницы) элементтерин берип, тааныш предметтерди билдирген сөздөрдүн жардамы менен текстти окурмандардын кабыл алуусуна ылайыкташтырган, башкача айтканда котормодо предметтик ситуация

алмаштырылган. Мындай карама-карышылыктар же түп нуска тексттеги жогоруда көрсөтүлгөн лексика-семантикалык алмаштырууларды окурмандарга котормонун автору максаттуу түрдө тааныш предметтер жана түшүнүктөр аркылуу берүүсү менен актаса болот.

Күндү, жарыкты, отту түшүндүргөн жомоктогу зымырык куш орус фольклорунда кеңири таралган образ. Мамытбеков «жар-птица» деген сөздү «алтын куш» деп которгон. Дагы бир жомоктук «рыба-кит» образы, жаратылыш эненин өкүлү, «укмуш кит» болуп которулган. Ушул которулган аналогдор оригиналдагы образдык интерпретацияга дал келет. Ершовдун ыр саптары төрт муундуу хорейде жупташтырылган рифма менен жазылган (мисалы, так и сяк - дурак). Мисалы, Мамытбековдун котормосунда биринчи сап үч муундуу дактиль, экинчиси анапест менен берилген. Бирок котормодогу мындай айырмачылык түп нускадан четтеп кетпейт, анткени котормонун автору чыгарманын маанисин жакын берүү максатын көздөгөн.

Н.Некрасовдун «На смерть Шевченко» ыры 11-12 муундуу 24 саптан турат. З.Мамытбеков ырды которгондо 11-12 муундуу 26 сап менен берген. Сыртынан архитектоникада өзгөчө айырмачылыктар жок. Котормодо ийгиликтүү которулган саптар да, так эместиктер да кезигет.

Н.Некрасовдун чыгармалары боюнча Заир Мамытбековдун котормолорун К.Джидеева кескин сынга алган. Ырдын биринчи төрт сабынын котормосун талдап, К.Джидеева мындай деп жазган: "Чыгарманын чыныгы идеялык-көркөмдүк маани-маңызына сүңгүп кире албаганы же жөндөмсүздүгү... көбүнчө өзүм билемдикке жол берилген, контекст бурмаланган" [Джидеева, К.Х. Поэтический перевод и историко-литературный процесс: Из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии [Текст] / К.Джидеева. - Ф.: Кыргызстан, 1980. – 192 с.].

Берилген ырды талдоодо ал «баловнем свободы» деген сөз айкашынын туура эмес которулганына кеңири токтолот. Некрасов бул сөзгө терең маани берген, т.а. "тагдырдын эркелери" - күнүмдүк оор түйшүктөргө моюн сунбастан, чыгармачылык менен гана эркин алектенген акындар. «Некрасов котормодо таптакыр башкача, эрки жок жана бактысыз адам болуп калган"- деп жазат К. Джидеев.

«Эне» ырынын котормосунун биринчи төрт сабында биринчи жана үчүнчү саптары орун алмашып калган, ал эми «шептали» деген сөз «айтты» болуп которулган. Андан ары Некрасовдун үч сапта берилген эненин кайгылуу сөздөрү Мамытбековдун котормосунда төрт сап менен, алты саптуу автордук кайрылуу беш сап менен берилген. Ошондой эле оригиналдагы «терновый венок» (тикенек таажы) «ак жоолук» болуп алмашылган. «Тикенек таажынын» образы «Праздник жизни – молодости годы» ырынын акыркы строфасында да кездешет:

«И венком терновым наделяет

Беззащитного певца» - «Коргоочу жок элин сүйгөн чын акынга, Арбайган тикенектен таажы тагат». Бул котормодо З.Мамытбеков «тикенек таажы» деп кыргыз тилинде так эквивалентин тапкан. Натыйжада ырдын

түзүлүшү сакталган, бирок котормо текстте окшоштуктарды тандоодо бир топ өзгөртүүлөр болгону талдоодо көрүнүп турат. К.Х.Джидееванын баа берүүсү боюнча, Мамытбеков «Эне» поэмасын которууда түп нусканын бурмаланышына жол берип, котормону өзүнүн жеке сөздөрү менен толтуруп, орус акынынын бийик ой-санаасы, бийик кайгысы кургак берилип калган» [Джидеева, К.Х. Поэтический перевод и историко-литературный процесс: Из истории поэтического перевода русской классики в Киргизии [Текст] / К.Джидеева. - Ф.: Кыргызстан, 1980. – 192 с.]. «Ак жоолукту» котормочунун жеке сөзү катары караса болобу? Кыргыз тилинде «тикенек таажы» («терновый венок») түшүнүгү жок, балким ал "тикенек таажысы" түшүнүгү жат болгон кыргыз окурманынын кабылдоосун жумшартыш үчүн «ак жоолукка» алмаштырылса керек.

«Саша» поэмасы 4 бөлүктөн, кош рифмалуу эки сап строфа менен жазылган жана эки саптан турган 234 ыр. Бул структуралык өзгөчөлүк З.Мамытбековдун котормосунда сакталып калган, бирок котормодо эки сап ырлар 265ке көбөйгөн. Котормонун автору экинчи текстти бир топ созгон, ал эми уйкаштык (рифма) бардык строфаларда сакталган эмес. Мисал келтирели: Пахарь ли песню вдали запоем -

Долгая песня за сердце берет [Некрасов, Н.А. Стихотворения. Поэмы. Воспоминания современников. /Выступ. ст., сост. и прим. Н.К.Некрасова [Текст] / Н.Некрасов. -М.: Правда, 1990. – 480 с.];

Алыс жакта чыкса мундуу кошчу үнү,

Созолонгон ошон мыкчийт жүрөктү [Некрасов, Н.А. Ырлар жана поэмалар. [Текст] / Н.Некрасов. Фрунзе, «Кыргызсан» басмасы, 1971. – 96 б.].

Экинчи тексттеги саптардагы акыркы сөздөр рифмага туура келбейт: үнү-жүрөктү (анын үн-жүрөгү). Мисалдан көрүнүп тургандай, котормонун мааниси түп нускага шайкеш, Некрасовдун саптарында айтылгандардын маанисин толук чагылдырат. Андан да жер айдоочунун ыры котормодо кайгылуу жана мундуу болуп, анын жан дүйнөсүнө басым жасалган.

З.Мамытбеков "Саша" поэмасынын котормосуна 60-жылдары кайрадан кайрылган. Экинчи вариантында ал өзүнүн биринчи котормосун кайрадан карап чыгып, көптөгөн строфа жана саптарга оңдоолорду киргизип, рифма, ритмдерди издеген. Котормолордун ушул эки вариантынын ичинен "Саша" поэмасына бир кадам жакындаган оңдолгон акыркы котормосу болгон, ал баштапкы текстке адекваттуу мамиле кылуу үчүн жасалган аракеттери менен артыкчылыктуу. Экинчи варианттын котормосунун сапаты Некрасовдун саптарына мүмкүн болушунча жакындаган.

"Мороз, Красный нос" (Кызыл тумшук, карт аяз) поэмасында З.Мамытбековдун жанаша турган строфасы жуп рифма аркылуу берилген. Жети саптан турган, поэманын экинчи бөлүгүндөгү XXXII ыр строфасы кыргызча вариантында сегиз муунга чейин кеңейтилген, бирок З.Мамытбековдун 4-строфасы 3 гана саптан турат. Котормодо ушул "эркиндиктен" тышкары, түп нуска текстке дал келбеген одоно лексикалык

чегинүүлөр жок – строфанын котормосу лексикалык жактан Некрасовдун баяндоочу-сүрөттөөчү строфасына окшош.

Которулган тексттеги айрым карама-каршылыктарга карабастан, З.Мамытбеков Некрасов поэмасынын көркөм жана идеялык компоненттерин бере алган – ал Мороздун мифологиялык образын жана Дарьянын реалисттик образын ачууга жетишкен, алардын айкалышы бул чыгарманын көркөм өзөгүн түзөт. Н.Некрасовдун котормолорун талдоодо котормочу З.Мамытбеков автордук позицияны, каармандардын ички дүйнөсүн эне тилинде колдон келишинче жеткирүүгө аракет кылгандыгы көрүнүп турат.

З.Мамытбеков М.Ю.Лермонтовдун адабий мурасынан 26 ыр жана 5 поэманы которуп, алар өзүнчө 1954-жылы «М.Лермонтов. Ырлар жана жаңы поэмалар» деген аталышта жыйнак болуп басылып чыккан. Бул котормолорго К.Рысалиев, С.Шимеев жана К.Джидеева сын пикирлерин айтышкан.

С.Шимеев Лермонтовдун "Родина" поэмасынын котормосуна кеңири талдоо жүргүзүп, котормочу экинчи тексттеги түп нусканын ички ритмине туруштук бере албагандыгын жана бул, Шимеевдин айтымында, «Мамытбековдун катасы» [Шимеев, С. О переводе поэзии на киргизский язык. [Текст] / С.Шимеев. – «Сов. Кырг-н», 1955. №10 – 81 стр.] болгон. «Мен жалгыз жолго чыгам», «Канжар» ырларынын котормосу С.Шимеевден терс баасын алып, Мамытбеков сөзмө-сөз которуу менен гана чектелип калгандыгы белгиленген. Ырдын экинчи строфасындагы акыркы «Светлая слеза-жемчужина страданья» сабы Мамытбеков тарабынан «Мончок жаш тамчылаган жүрөктү эзген» (Бусинка слезы капает, мучая сердце) деп которулган, башкача айтканда, «бермет» деген сөз «мончок» менен алмаштырылган. Мындай алмаштырууга эмне себеп болгону дагы белгисиз, аны "мончок жаш" ордуна бермет жаш (бермет көз жаш) деп которсо болот эле. Мамытбеков которулган текстте лексикалык алмаштырууларды жана толуктоолорду киргизгендигин танбайбыз. Аларды котормонун автору ырдын ички идеясын жана маанисин экинчи текстте мүмкүн болушунча так жеткирүү максатында колдонгон. Мисалы, «И черные глаза, остановясь на мне, исполнены таинственной печали» - «Жылтылдап кара көзү мени карап, Терең сыр, кайгы муңга чексиз батып». Түп нусканы жана которулган саптарды салыштырганда көрүнүп тургандай, котормочу Лермонтовдун поэтикалык сөздөрүнүн терең маанисин

жана эстетикалык таасирин «сырдуу кайгы» сөз айкашынын маанилик жактан күчөтүү аркылуу адекваттуу берүүгө аракет кылган. Натыйжада, бул ырдын котормосу түп нуска текстине таптакыр туура келбейт деп айта албайбыз. Айрым жерлерде анын түп нуска текст менен лексикалык айырмачылыгы бар, бирок Мамытбековдун котормосунун вариантында абдан ийгиликтүү окшоштуктар да бар.

«Предсказание» (Мамытбековдо «Алдын-ала айтуу») ырынын, «Аул Бастунджи», «Измаил-бей», «Демон», «Мцыри» поэмаларынын котормолорунда да лексикалык алмаштыруулар жана бурмалоолор кездешет.

Айрым алмаштырууларга, бурмалоолорго карабастан, котормочу автордун романтикалуу мамилесин, анын «бунтардык, козголоңчу» маанайын экинчи текстте сактап кала алган. «Мцыри» поэмасында Лермонтовдун алты сабы кеңейип, котормодо сегиз сапка чейин тараган, түп нускада жок болгон аныктамалар жана деталдар да пайда болгон. Мисалы, «Кетсемчи мен ошондо көздү жумуп!» (өзүнө өлүмдү тилеген) деген сап котормочу тарабынан кошулган, «Грозой оторванный листок» сабы шамал менен бороондун айдоосундагы жаш терек жалбырагына айланган, «душой дитя» деген сөз айкашы «Көнүлүм бала кыял» (детское настроение), «судьба» (тагдыр) сөзү «шарт» (условие) болуп өзгөрүлгөн. Ушундай толуктоолордун жана лексикалык алмаштыруулардын натыйжасында поэманын 26 саптан турган котормосундагы төртүнчү бөлүмү 35 саптан турган композициялык бирдикке айланган. К.Х.Джидееванын ою боюнча М.Ю. Лермонтовдун чыгармаларын З.Мамытбеков так эмес, көңүл коштук менен которгон.

Котормого мындай терс баа берүүнүн натыйжасында, Мамытбековдун "Мцыри" поэмасынын котормосу шарттуу котормонун нормасын аткара албагандыгы, тактап айтканда, котормо ишинин ролу жана милдеттери жөнүндө жалпы кабыл алынган 50-80 жылдардагы көз-караштарга жооп бербей тургандыгы аныкталган. Тарыхый өнүгүүнүн белгилүү бир этабында котормонун ролу жана милдеттери кайра каралышы мүмкүн экендиги белгилүү. Коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында шарттуу котормонун нормасы котормонун түп нускасына жакын болушунун талабы катары каралышы мүмкүн, котормо түп нуканын мазмунун чагылдырбастан, анын тилдик өзгөчөлүктөрүн да болушунча так жеткириши зарыл.

«М. Ю. Лермонтовдун **«Маскарад» драмасынын котормосунун эквиваленттүүлүгү жана шайкештиги»** параграфында драманын З.Мамытбеков тарабынан кыргызчага которулушу каралат. «Маскарад» драмасын которууда Зайыр Мамытбеков түп нуканы кыргыз тилинде адекваттуу жана эквиваленттүү жеткирүү максатында сөзмө-сөз жана эркин которууну колдонгон. Түп нуска менен котормону салыштырмалуу анализ жүргүзгөндөн кийин, З.Мамытбеков драманын мазмунун кыргыз окурманына жетиштүү деңгээлде жеткирип, ички окуяларды жана автордун позициясын, эмоционалдык-психологиялык чыңалуусун, драманын динамикасын ачып бере алгандыгы белгилүү болду.

Орус жана кыргыз тилдери тектеш тилдер эмес жана жетиштүү жалпы негизге ээ эмес, ошондуктан З.Мамытбековго "Маскарад" драмасын которуу процессинде маданияттар аралык айырмачылык менен татаалдашкан маданий жана лингвистикалык нормадан чыгып кетүүгө туура келген. Ал «Маскараддын» драмалык персонаждарындагы типтик жана индивидуалдык касиеттердин биримдигин бузган эмес.

Андан ары, **«Лев Толстойдун «Хаджи-Мурат» повестинин котормосу»** параграфында З.Мамытбековдун котормосунун түп нуска менен эквиваленттүүлүгү талданган. Чыгарманын өзү табияттын жана каармандын ички дүйнөсүнүн лирикалык сүрөттөлүшүнө, адабий тропторго,

экзотизмдерге бай, кавказ боёктору жана тоолуктардын жандуу тили менен толтурулган. Мисалы, Толстой тоолуктардын өз ара сүйлөшүүсүн жазып, орусча которулган варианттарын берет: - Не хабар? – «Что нового?», Хабар иок – «нет нового», бар – «есть», пешкеш – «подарок», сабул – «будь здоров» ж.б. Повестте кездешкен оригиналдуу колорит берип турган кавказ «сакля», «кунак» деген сөздөрү кыргызча «үй» жана «конок» деп которулган, бирок кээ бир жерлерде «сакля» деген сөз түп нускадагыдай эле калтырылган, мисалы, на крыше сакли – саклянын төбөсүндө. Ал эми араб этимологиясынын "мюрид" сөзү кыргыз тилинде аналогу жок калтырылган, анткени ал жалпы мусулманчылык мааниге ээ: эрк ээси, шакирт. Котормонун айрым жерлеринде окуядагы татаал сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөргө бөлүнөт. Тескерисинче, которулган текстте бири - бирине кошулуп которулган сүйлөмдөр бар. Экинчи текстте так эмес котормолор бар, мисалы, «бубенцы» (конгуроо, шыңгыроо) сөзү "жагоо" сөзү менен берилген, бул галстук дегенди билдирет, бул жерде "конгуроочо" же "шылдырак" сөзү ылайыктуу болмок. «Камердинер» (бөлмө кызматкери) сөзү "жигит" сөзү менен берилген, ал эми "засада" сөзү которулбастан, "дозор" сөзү менен алмаштырылып кыргыз тилиндеги окшош сөзү берилген эмес. "Мешок" (кап) деген сөз да котормосуз калтырылган. Бирок котормодо абдан дал келген ийгиликтүү табылгалар бар, мисалы, башлык (наголовник, суконный остроконечный капюшон) – чүмбөт, мягкими, поспешными шагами жумшак – лепилдеп жумшак басып, рыжий – эжигей сары, перемётная сумка – куржун ж.б.

Бутлерге мазмуну айтылып берилген Ханефинин көркөм аткаруусундагы Хаджи Мураттын сүйүктүү ыры Л.Толстойдун повестинде прозалык саптарда берилген. Аны Зайыр Мамытбеков поэзиянын тили менен которгон, бул анын эне тилиндеги маани-маңызын дагы даана жана тереңдетип жеткирүүгө умтулгандыгын, ошондой эле анын чыгармачылык чеберчилигин жана которулган текстке гармониялуу дал келтирүүгө болгон аракетин күбөлөндүрөт.

Албетте, котормо түп нускадан айрым деталдары менен айырмаланат, бирок ырдын поэтикалык саптар менен берилиши таң калууну жана урматтоону пайда кылат, анткени которулган вариантта ыр кыргыз кошок ырларын элестетип, андан да таасирдүү угулат. Заир Мамытбеков которулган текстти окурманга орус классиктеринин оригиналдуу чыгармаларынын маанисин түшүнүүнү жеңилдетүүгө аракет кылып, ылайыкташтырылган котормонун оң касиеттерин тандап алган.

Акыркы **«Премчанддын аңгемелерин жана япон акындарынын ырларынын котормолору»** параграфында орус котормо тексттеринен которулган индиялык жазуучу Премчанддын жана япон акындарынын котормолору талданат. Котормолордун орус тилиндеги вариантынан З.Мамытбеков Премчандын 9 аңгемесин кыргыз тилине которгон: "Акындын ар-намысы", "Мугалим", "Түрмө", "Бактысыз эне", "Ак кан" "Аш", "Экинчи аял", "Жакшы жердин кызы", "Качкын". Аңгемелердин котормолору "Индиялык жазуучулардын аңгемелери" (1956) китебинде жарыяланган, анда

Д.Абдылдаев, З.Бектенов жана Ш.Саматовдун индиялык жазуучулардын чыгармаларынын котормолору да камтылган. Мисалы, «Ак кан» («**Белая кровь**» хинди тилинен Ю.Лавриненко которгон) аңгемесинин каармандары боор ооруга татыктуу. «Ак кан» новелласында диний көз караштан улам үй-бүлөнү бириктирүүгө жол бербеген общинанын ырайымсыз мыйзамдары жана ырайымсыз жактоочулары жөнүндө баяндайт. Көптөгөн жылдар бою азап чегип, бири-биринен алыс жашап, ачкачылыктан жана үмүтсүздүктөн жапа чеккен ата-эне менен баланын сүйүүсү общинанын мыйзамдарына туруштук бере алышкан эмес. Повестте автордун позициясы кескин түрдө чагылдырылган, анын эгоизмге болгон көз карашы төмөнкү фразалар аркылуу берилген: В рассказе сильно выражена авторская позиция, его суждения об эгоизме переданы такими фразами: «Доброта, верность, любовь - все эти свойства приобретены самим человеком, природа же дала ему одно чувства - эгоизм. И как ненастоящие друзья, добрые чувства легко покидают нас, а эгоизм, данный нам природой, - всегда с нами [Премчанд. Избранное: Пер. с хинди и урду. /Редкол.: Е.Чернышев, Ч.Айтматов, Г.Анджапаридзе и др., коммент. В.Балина, Л.Савельевой, Я. Василькова [Текст] / Премчанд. – М.: Худож.лит.,1989. – 706с.]. - Мээрбандык, берилгендик, сүйүү өңдөнгөн касиеттердин бардыгын адам өзү тапкан, ал эми табият болсо ага бир гана сезимди - эгоизмди, өзүнүн гана керт башын ойлоочулукту берген. Жалган дос өңдөнүп, мээримдүүлүк сезимибизден оңой эле алыстап, табияттын берген эгоизми дайыма биз менен жүрөт» [Индиялык жазуучулардын аңгемелери [Текст] Кыргызмамбас. Фрунзе-1956. – 270-б.]. З.Мамытбеков сунуштаган котормонун эквиваленти орус тилиндеги нварианттын баасын түшүрбөй, үчүнчү тилге ийгиликтүү которулган. Которулган аңгемелерде З.Мамытбеков урду жана хинди тилдерине мүнөздүү болгон экзотизмдерди сактоого аракет кылган, мисалы такур (жер ээлөөчү), ачкан (эркектердин узун пальтосу же капталында тилими бар пиджак), бетелка (чайноо үчүн жалбырактар), рупия (индия акчасы), пандит (окумуштуу, индиялык классикалык адабият жаатында жогорку билимдүү адам) ж.б. Алар кыргыз окурмандарын индия турмушунун чындыгына жакындатып котормого оригиналдуу сүртүм берип турат. З.Мамытбеков тарабынан которулган Премчанддын бардык аңгемелери чет тил маданиятынын көркөм компоненттерин ийгиликтүү экинчи котормосунун мисалы болуп саналат. Катаал жана кайгылуу түстөрдө берилген Премчанддын катаал жана муңдуу боёктор менен коштолгон стили З.Мамытбековдун котормолорунда жоголгон эмес.

Байыркы жана көп жанрлуу жапон поэзиясы орус тилдүү аудиторияга Н.И.Конрад, А.А.Долин, И.А.Боронина, А.В.Глускина, В.С.Санович, Т.В.Соколова, Н.В.Маркованын котормолорунда сунушталган. Жапон акындарынын ырларынын котормолору Россиянын гана эмес бүткүл постсоветтик аймактын котормо адабиятын байыткан, экинчи жагынан орус трансляциясынын негизинде башка тилдерге которуу үчүн негиз болуп саналган. Тактап айтканда, жапон акындарынын ырлары кыргыз тилине орус тилине которулган тексттерден которулган. Жапон поэзиясы азыркы

акындардын ырлары менен берилген. Алардын бири “Биз мындан ары аскер кулдары эмеспиз”. Ырдын автору – Иноуэ Тосио. Кыргыз тилиндеги котормосу ырдын орусча версиясына туура келет. Бул биринчи вариантка караганда динамикасы азыраак, бирок кош, кайчылаш рифмаларга бай.

«Тынчтык эмгек үчүн» (В.Н.Маркованын котормосу) ырынын автору Екомура Садамицу буудай, күрүч эгип, балдарды багып, үй куруп тынч эмгек менен алектенүүнү каалагандыгын билдирет. Котормонун архитектурасында айырмачылыктар бар, бирок алар семантикасы боюнча абдан окшош.

«Фотографиялык сүрөт» ырынын автору Акаги Сегео аскерлерди да, жай тургундарды да аёосуз өлтүргөн америкалык аскерлердин мактанчаактыгына, зордук-зомбулугуна жек көрүүсүн көрсөткөн.

Я молча бросил на снимок взгляд.

Семеро янки в позе героической

Штыки направили прямо в сердце

Семерым солдатам корейского войска,

Что безоружным ждут конца [Японская поэзия. [Текст] Государственное издательство художественной литературы. Москва: 1954. – 478с.].

Унчукпастан ал сүрөткө карадым:

Баатырсынып жети янки манчыркап.

Куралы жок, өлүм күткөн тайманбай

Жети корей аскерине таамайлап

Сунган найза учу күнгө жаркырайт [Япон акындары. [Текст] Кыргызстан мамлекеттик басмасы, Фрунзе-1959. – 184 б.].

Бул жерде эки вариантта тең гармониялуу рифма жок, ырдын маанисин жана автордун позициясын жеткирүүгө багытталган эркин котормо болуп саналат. З.Мамытбеков өзүнө ырдын маанисин, идеясын жетиштүү деңгээлде жеткирүү милдетин койгон, ошондуктан салыштыруунун негизинде котормочунун тапшырмасы аткарылды деп ишенимдүү айта алабыз. Кыргыз тилине которуу ишинин натыйжасында Премчанддын аңгемелери жана жапон акындарынын ырлары кош которууга душар болду. Орусча котормосу менен кыргызча версияларын салыштырып талдоонун натыйжасында Заир Мамытбековдун котормолорунун экинчи вариантка шайкештиги жана эквиваленттиги аныкталды. З.Мамытбековдун котормолорундагы бардык ийгиликтер жана так эместиктер – котормочу болуунун эволюциялык процессинин жалпы сүрөтү. Котормо жолунун башында, чындыгында, кээде архитекtonика, композиция жана маани жагынан кескин айырмачылыктар болгон. Бирок котормодон котормого З.Мамытбековдун чеберчилиги өркүндөп, түп нускага жакындай берген. З.Мамытбековдун бардык поэтикалык жана прозалык котормолору кыргыз совет котормо адабиятынын бир бөлүгү болуп калды.

КОРУТУНДУ

Зайыр Мамытбековдун «Манас» эпосу, А.Осмоновдун поэзиясы жана котормосу жөнүндөгү илимий эмгектерден, ошондой эле орус жана чыгыш классиктеринин котормолорунан турган адабий мурасын изилдеп, төмөнкүдөй тыянак чыгарылды:

- 1) Зайыр Мамытбековдун илимий изилдөөлөрдөн жана котормо адабияттан турган адабий мурасы ХХ кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз адабият таануу жана котормо адабиятына кошкон салымы болуп саналат.
- 2) З.Мамытбеков «Манас» эпосунун сюжеттик-композициялык линиясынын салттуу мүнөзүн жана туруктуулугун, поэтикалык саптардагы чагылдырылган доордогу кыргыз элинин күнүмдүк турмушунун, дүйнө таанымынын ар кыл жактарын өзүнө сиңирген көркөм чыгарма катары тарыхый-танымдык баалуулугун жалпылады.
- 3) А.Осмоновдун элдик чыгармалардын сюжеттерин жана лингвистикалык материалдарын заманбап окурмандарга жана заманбап идеялык талаптарга ылайыкташтыруу жөндөмүнө оң баа берилди, таланттуу акын жана котормочунун чыгармачылыгына илимий-теориялык талдоо жасап, адекваттуу баасын берип, анын кыргыз совет адабиятындагы жаңычылдыгы белгиленди.
- 4) ХІХ-кылымдагы орус классиктеринин түп нуска тексттеринен котормолору жана ХХ-кылымдагы чыгыш классиктеринин орус берүүлөрүнөн котормолору З.Мамытбековдун замандаштарынын сын пикирлери жана жалпы кыргыз адабиятынын ХХ-кылымдын экинчи жарымындагы котормо процессинде курчуган котормочулук чеберчилигин айгинеледи.
- 5) Герменевтикалык котормонун көз карашынан алганда, Мамытбековдун кыргызча котормолорунда стилистикалык жана тарыхый чечмелөө карманган, тактап айтканда, котормонун автору чыгармалардын негизинде жаратуучулар тарабынан коюлган көркөм тексттердин стилдик өзгөчөлүктөрүн сактап калган. Анын котормолорунда котормо тилдеги эквиваленттер табылып, колдонулган, оригиналдуу көркөм материал адекваттуу которулган, б.а. кыргыз тилинде адекваттуу кеп бирдиктер тандалып алынган.

Бул изилдөөнүн материалдары З.Мамытбековдун кыргыз котормо адабиятына жана кыргыз адабий сынына зор салым кошкондугу тастыкталды. Анын адабий мурасы изилдөөгө жана элге жайылтууга татыктуу.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары төмөнкү илимий эмгектерде чагылдырылган:

1. Эралиева, Ы. «Витязь в тигровой шкуре» Шота Руставели в переводе А.Осмонова [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник МУК №2 (22) 2012 стр.132-138.
2. Эралиева, Ы. Поэмы на военную тематику А.Осмонова в критике [Текст] / Ы. Эралиева // В сборнике: Тил, адабият жана искусство маселелери. НАН КР 2012. стр. 214-218.

3. Эралиева, Ы. Тема Иссык-Куля в творчестве А.Осмонова [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник МУК №1 (23) 2013 стр.160-163.

4. Эралиева, Ы. «Эзопов язык» И.А.Крылова в переводе А. Осмонова [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник КГУ им. И. Арабаева №1 2014г. с.77-80.

5. Эралиева, Ы. Философская лирика А. Осмонова в критике [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник КГУ им.И.Арабаева №4 2014г. стр. 164-166.

6. Эралиева, Ы. Перевод А.Осмоновым романа в стихах А.С.Пушкина «Е. Онегин» в критике З. Мамытбекова [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник университета Кайнар, Казахстан. №2 2014 с.92-95.

7. Эралиева, Ы. Стихотворение М.Ю.Лермонтова в переводе А.Осмонова [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник НГУ Им.С.Нааматова №1 2015. с.50-62.

8. Эралиева, Ы. Произведения А.Осмонова на основе киргизского устного творчества в критике [Текст] / Ы. Эралиева // Один мир – много языков: Материалы межвузовской научно-практической конференции Бишкек: Изд-во КРСУ, 2016 с. 252-259.

9. Эралиева, Ы. Сопоставительный анализ варианта эпоса «Манас», записанный В.В. Радловым [Текст] / Ы. Эралиева // Приволжский научный вестник (РИНЦ). №9 (61)-2016. г. Ижевск, Россия. стр. 31-36 <http://cyberleninka.ru/article/>

10. Эралиева, Ы. Эквивалентность и адекватность перевода драмы «Маскарад» М. Лермонтова на кыргызский язык [Текст] / Ы. Эралиева // Приволжский научный вестник (РИНЦ). №9 (61)-2016. г.Ижевск, Россия. стр. 37-41. <http://cyberleninka.ru/article/n/>

11. Эралиева, Ы. Сказание о Манасе в «Маджму - атут- товарих» в исследованиях З.Мамытбекова [Текст] / Ы. Эралиева // «Айтматов окуулары-2016»: Эл аралык илимий-практ. конференция. –Бишкек: «Мукай», 2016. 364-368 б.

12. Эралиева, Ы. Вклад Ч.Валиханова в изучение и научного признания эпоса «Манас» в критике З.Мамытбекова [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник Кыргызстана. №1 2017. стр. 39-47. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_28860327_63824441.PDF

13. Эралиева Ы. Переводы русской классики З. Мамытбековым: эквивалентность и адекватность[Текст] / Ы. Эралиева // Вестник Кыргызстана. №2 2017. стр. 190-194. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_35168415_85184609.PDF

14. Эралиева, Ы. Японская поэзия: уникальность и иноязычные трансляции [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник ОшГУ Спецвыпуск №2 2018. стр.340-345.

15. Эралиева, Ы. Индийская литература в русских и кыргызских трансляциях. [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник БГУ №4 2019. Стр 88-91.

16. Эралиева, Ы. Поэтические произведения Н.А. Некрасова в кыргызских трансляциях [Текст] / Ы. Эралиева // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной памяти к.ф.н., доцента кафедры русского языка и литературы Андижанского государственного

университета Т.Л. Рахмонова. Современные проблемы филологии: вопросы теории и практики: Материалы Международной научно-практической конференции. – Москва: Издательство «Перо», 2020 – 3,3 Мб. [Электронное издание] 96-103 стр.

17. Эралиева, Ы. Вклад Заира Мамытбекова в осмоноведение [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник Кыргызстана. №2 2020. стр. 61-67.

18. Эралиева, Ы. Переводы рассказов Премчанда в переводах З.Мамытбекова [Текст] / Ы. Эралиева // Вестник Кыргызстана. №2 2020. стр. 67 - 73.

19. Эралиева, Ы. Кыргызские и алтайские эпосы в исследованиях З.Мамытбекова и Э.Абдылдаева [Текст] / Ы. Эралиева // Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве: сборник материалов международной научной конференции / отв. ред. С. Г. Максимова - Вып. 10. Том 2. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та., 2021. – 265 с. 278-286 стр. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_46593601_73552834.pdf

РЕЗЮМЕ

диссертации Эралиевой Ырыс «Литературное наследие Заира Мамытбекова» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01– кыргызская литература

Ключевые слова: адекватность, анализ, архитектоника, варианты, герой, идея, исследование, классика, критика, наследие, народность, образ, оригинал, оценка, перевод, поэзия, рифма, сказитель, становление, эволюция, эквивалентность, эпос, эпоха.

Предмет исследования – результаты литературоведческой, критической и переводческой деятельности Заира Мамытбекова в корреляции со сложившейся методологией теории и истории кыргызской литературы.

Объект исследования – опубликованные научные труды и переводы литературоведа З. Мамытбекова.

Цель исследования – выявления закономерностей и парадигм литературоведческого и переводческого наследия З.Мамытбекова.

Методы исследования – источниковедческий и текстологический анализ монографий, текстов переводов, критических материалов о переводах З. Мамытбекова и архивных материалов.

Результаты исследования и новизна: в диссертации анализируются широкого круга источников, ранее не привлекавшихся к разработке проблем научного и переводческого творчества З.Мамытбекова, в разработке полного и систематического исследования литературного наследия Заира Мамытбекова. В основу нашего описания был положен критический анализ литературоведческих исследований и переводческой деятельности З. Мамытбекова.

Предложения по использованию: материалы и выводы исследования представляют большой интерес для специалистов, изучающих литературоведение, манасоведение и переводоведение, также можно использовать в высших учебных заведениях, средних школах при составлении учебных пособий и программ по дисциплинам литература и «Манасоведение».

Эралиева Ырыстын «Заир Мамытбековдун адабий мурасы» деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илиминин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: анализ, архитектоника, баалоо, баатыр, варианттар, доор, изилдөө, идея, образ, сын, айтуучу, классика котормо, калыптануу, мурас, оригинал, поэзия, рифма, улут, шайкештик, эволюция, эквиваленттүүлүк, эпос.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз адабиятынын теориясынын жана тарыхынын калыптанган методологиясы менен Зайыр Мамытбековдун адабий, сын жана котормочулук ишмердүүлүгүнүн натыйжаларынын байланышы.

Изилдөөнүн объектиси – адабий сынчы З.Мамытбековдун жарыяланган илимий эмгектери жана котормолору.

Изилдөөнүн максаты – З.Мамытбековдун адабий жана котормо мурастарынын мыйзамченемдүүлүктөрү менен парадигмаларын аныктоо.

Изилдөө методдору – монография, котормо текст, З.Мамытбековдун котормолору жөнүндө сын жана архивдик материалдарды текстологиялык талдоо жана анализдөө.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары жана жаңылыгы: диссертацияда буга чейин З.Мамытбековдун илимий жана котормочулук чыгармачылыгы боюнча маселелерди иштеп чыгууда, анын адабий мурасын толук жана системалуу изилдөөдө пайдаланылбаган илимий булактардын кеңири чөйрөсү талдоого алынган. Биздин изилдөөбүз З.Мамытбековдун адабият таануу жана котормо ишмердүүлүгүн сын көз караш менен талдоого негизделген.

Колдонууга сунуштар: изилдөөнүн материалдары жана корутундулары адабият таануу, манас таануу жана котормо таануу адистери үчүн чоң кызыгууну жаратат, алар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде адабият боюнча окуу китептерин жана программаларын даярдоодо колдонууга сунушталат.

RESUME

dissertation by Eralieva Yrys "The literary heritage of Zair Mamytbekov" for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature

Key words: adequacy, architectonics, analysis, assessment, epic, nationality, hero, evolution, equivalence, era, idea, image, criticism, storyteller, variants, translation, rhyme, formation, original, poetry, research, classics, heritage.

Subject of the research – the results of the literary, critical and translation activities of Zair Mamytbekov in correlation with the existing methodology of the theory and history of Kyrgyz literature.

Object of the research – published scientific works and translations of the literary critic Z. Mamytbekov.

Objective of the research – identifying patterns and paradigms of the literary and translation heritage of Z. Mamytbekov.

Research methods – source and textual analysis of monographs, translation texts, critical materials about the translations of Z. Mamytbekov and archival materials.

Results of the research and scientific novelty: the dissertation analyzes a wide range of sources that were not previously involved in the development of problems of scientific and translation creativity of Z. Mamytbekov, in the development of a complete and systematic study of the literary heritage of Zair Mamytbekov. Our description was based on a critical analysis of the literary studies and translation activities of Z. Mamytbekov.

Suggestions for use of the research: The materials and conclusions of the study are of great interest for specialists studying literary studies, manas studies and translation studies; they can also be used in higher educational institutions, secondary schools in the preparation of textbooks and programs in literary disciplines.